

Wiesław Witkowski

Jeszcze o gwarowej konstrukcji gramatycznej typu gulatŃ s diewuszkam

Studia Rossica Posnaniensia 10, 247-250

1978

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

WIESŁAW WITKOWSKI

Kraków

JESZCZE O GWAROWEJ KONSTRUKCJI GRAMATYCZNEJ
TYPU *GULATʹ S DIEWUSZKAM*

W 1965 roku w piątym tomie *Studiów z filologii polskiej i słowiańskiej* zamieścił Jubilat swoją rozprawę poświęconą interpretacji tej ciekawej, a bardzo typowej cechy morfologicznej gwar wielkoruskich¹. Przypomnijmy jej zasadnicze tezy:

1. Dialektyczne formy narzędnika l. mn. zakończone na *-am* odzwierciedlają „końcowy proces w łańcuchu całego szeregu przeobrażeń zmierzających do całkowitego wyeliminowania z rosyjskiego systemu deklinacyjnego rzeczowników końcówek dwuzgłoskowych” (s. 223);

2. Gwary wielkoruskie, które w odmianie rzeczownikowej zastąpiły końcówkę *-ami* przez *-am*, osiągnęły „maksymalny dystans, wykontrastowanie skrajne między obu tu w grę wchodzącymi morfemami, końcówką i pierwiastkiem (względnie tematem), w zakresie ich użycia”. Końcówka — morfem jedno- lub zerozgłoskowy, pierwiastek (temat) — jedno- lub wielozgłoskowy. „W usunięciu zatem dwuzgłoskowych końcówek należy widzieć działanie zjawiska polaryzacji” (s. 224);

3. Wprowadzenie na miejsce dwuzgłoskowej końcówki *-ami* jednozgłoskowej *-am* doprowadziło zarazem do koincydencji (synkretyzmu morfologicznego) form narzędnika i celownika l. mn.;

4. „Coraz większe używanie przyimków przy równoczesnym zacieraniu się wyrazistości końcówek i ich zaniku dowodzi, że ogólny rozwój języka rosyjskiego w zakresie odmiany rzeczownikowej powoli i nieznacznie, ale stale i nieustannie idzie w kierunku od systemu przypadkowego, syntetycznego do przyimkowego, analitycznego” (s. 225).

Przejrzystość konstrukcji, oryginalność i jednoznaczność wniosków ce-

¹ L. Ossowski, *Gwarowa północnorosyjska konstrukcja gramatyczna typu obzawiestisʹ sapogam, gulatʹ s diewuszkam*.

chujące rozprawę osiągnął Autor przez zredukowanie do minimum całego bagażu materiałowego, zarówno dokumentacji dialektologicznej jak i historycznojęzykowej. A przecież zasługuje ona również na uwagę, tym bardziej że lata ostatnie przyniosły spory jej przyrost i pogłębioną interpretację.

Szczególnie wiele nowego dały tu zintensyfikowane znacznie w powojennym trzydziestoleciu badania dialektologiczne. Szybkość narastania informacji w interesującej nas dziedzinie uwidoczni najlepiej zestawienie danych z trzech opublikowanych ostatnio opracowań dialektologii rosyjskiej: a) pod redakcją P. S. Kuzniecowa², b) pod redakcją R. I. Awanesowa i W. G. Orłowej³ i c) pod redakcją N. A. Mieszczerskiego⁴.

W pierwszej z tych książek (stanowiącej do pewnego stopnia kontynuację dawnych — z lat pięćdziesiątych — Kuzniecowskich podręczników dialektologii dla instytutów pedagogicznych) znajdujemy jeszcze bardzo ogólne (tradycyjne już) stwierdzenie, że „w licznych gwarach narzecza północnego celownik i narzędnik l. mn. odmiany imiennej posiadają identyczną postać, która w gwarach, gdzie celownik i narzędnik l. mn. nie ulegają identyfikacji, równa się formie celownika” np. *к двум молодым девушкам* || *с двумя молодым девушкам* — i że „znacznie rzadziej celownik i narzędnik l. mn. przybierają tam jednakową postać, która w gwarach, gdzie utożsamienie to nie zachodzi, jest właściwą formie narzędnika” np. *к нами, дал молодыми девушками* || *с нами, за молодыми девушками* (s. 101).

Druga praca prócz charakterystyki samego zjawiska (bardzo podobnej do przytoczonej powyżej) zawiera nieco więcej informacji o jego rozprzestrzenieniu. „Identyfikacja celownika i narzędnika l. mn. cechuje przede wszystkim gwary narzecza północnego ... z wyjątkiem jego części skrajnie północnej”⁵. Zjawisko to występuje ponadto „w gwarach środkoworosyjskich sąsiadujących z narzeczem północnym” (s. 98).

Wyraźnie nowy kształt i barwę przydaje wreszcie problemowi uniwersytecki podręcznik Mieszczerskiego. Kształt, ponieważ — jak wynika z najnowszych badań — identyfikacja form celownika i narzędnika l. mn. obejmuje nie tylko zasadniczą masę gwar północno- i środkowowielkoruskich, lecz trafia się również sporadycznie w południowych (briańskich i smoleńskich). Znają ją także gwary uralskie i syberyjskie (s. 150). Barwę zaś, ponieważ — jak wskazują ostatnio dokonane obserwacje — trafiające się na wymienionych terenach formy celownika-narzędnika l. mn. na *-mi* zdają się być zjawiskiem relatywnie późniejszym, tłumaczącym się tendencjami hiperpoprawności-

² *Русская диалектология*, под ред. П. С. Кузнецова, Москва 1973.

³ *Русская диалектология*, под ред. Р. И. Аванесова и В. Г. Орловой, Москва 1965.

⁴ *Русская диалектология*, под ред. Н. А. Мещерского, Москва 1972.

⁵ Niestety bez dokładniejszej informacji o jakie to gwary chodzi. Nie ulega bowiem wątpliwości, że narzędnik l. mn. na *-m* jest dobrze znany gwarom Półwyspu Kolskiego.

wymi u ludzi, którzy znaleźli się pod wpływem oddziaływania języka literackiego (s. 151)⁶.

Z kolei zobaczymy, co o interesującym nas zjawisku mówią zabytki dawnego piśmiennictwa. Główne źródło wiadomości w tym zakresie A. I. Sobolewski⁷ dostarcza zarówno zapisów narzędnika l. mn. z końcowym *-m*: *грѣшникии приємлетъ и съ нимъ ѣсть* (*Ewang. Milaty* z 1215 r.), *со всеми боящимися тебе и хранящимъ заповѣди твоя* (*Służebnik nowogr.* XIV w.), *обрѣтоста съ нимъ* — tj. z męczennikami (*Kodeks Pogodina* z pocz. XV w.) jak i celownika l. mn. z końcowym *-mi*: *даруйи боже молящимися съ нами; сътвори нами знамение* (*Służebnik nowogr.* XIV w.). U A. A. Szachmatowa⁸ znajdujemy: *своими добрымъ домами живутъ* (*Domostroj* Konz. 66). A jeśli do tego dorzucimy jeszcze pierwsze zdanie sławnej homilii metropolity kijowskiego Hilariona o zakonѣ моисеомъ даннѣмъ ему и о благодати и истинѣ иусуъ христомъ бывшимъ (gdzie *бывшимъ* zamiast oczekiwanego *бывшими*), fragment z cyrylobielozierskiego odpisu *Słowa Daniela Vanity* (wers 35): *такo и азъ всѣмъ обидомъ есмь* (gdzie *всѣмъ* zamiast oczekiwanego *всѣми*) a wreszcie fragment pieśni siódmej kanonu św. Wacława w Menologium Nowogrodzkim: *ты... проси...посылати намъ вѣрными велию мѣсть* (gdzie *вѣрными* zamiast oczekiwanego *вѣрнымъ*), to ta spora już grupka przykładów zdaje się wykazywać dostatecznie wyraźnie, że identyfikacja form celownika i narzędnika l. mn. musiała być w praktyce językowej staroruskiej czymś powszednim. No i rozpocząć się bardzo wcześnie, jeżeli już jedenastowieczny zabytek rusko-cerkiewny zaświadcza nam postać hiperpoprawną!

Jedno przecież w tym zestawieniu natychmiast rzuca się w oczy: na łączną sumę dziewięciu podanych wyżej przykładów mamy cztery zaimki, trzy imiesłowy, dwa przymiotniki i ... ani jednego rzeczownika! I jakkolwiek bądź próbowalibyśmy sobie ten stan rzeczy tłumaczyć (np. faktem, że narzędnik l. mn. rzeczowników dawnej deklinacji *o*-tematowej zachowywał jeszcze do XVI w. przynajmniej pierwotną końcówkę *-y*), trudno go uznać za zupełnie oczywisty⁹. Toteż nie sposób się dziwić Szachmatowowi, który w gwarowych formach narzędnika l. mn. na *-m* wolał widzieć nie redukcję końcowego nieakcentowanego *i* (zjawisko fonetyczne), lecz wynik oddziaływania morfologicznego: wyrównania do celownika wedle wzoru liczby podwójnej, w której oba

⁶ Nb. tak właśnie już pół wieku temu objaśniał pochodzenie gwarowej końcówki celownika l. mn. *-ami* (*-mi*) M. Durnowo. Zob. *Очерк истории русского языка*, Москва — Ленинград 1924, s. 290.

⁷ *Лекции по истории русского языка*, Москва 1907, s. 203.

⁸ *Историческая морфология русского языка*, Москва 1957, s. 360.

⁹ Cytowany przez P. S. Kuzniecowa (*Очерк исторической морфологии русского языка*, Москва 1959, s. 77 - 78) siedemnastowieczny zapis *ставит передние воро(т)ца двема полоса(м) от езды и задние воро(т)ца трима полоса(м) от до(р)оги* nie posiada niestety specjalnej wartości dowodowej. W obu formach narzędnika *полоса(м)* wyniesione nadwiersz końcowe *м* może być graficznym jedynie skrótem pełnej końcówki *-ami*.

te przypadki kończyły się jednakowo na *-ma* (*Историческая морфология...*, s. 285 - 286 i 359). Że zaś oddziaływanie takie było możliwe, dowodziłyby nie tylko gwarowe (północnowielkoruskie) formy celownika-narzędnika l. mn. typu *ума, всума*, na które się ten uczony w swojej pracy powołuje, lecz także (jednostkowe co prawda) staroruskie zapisy z celownikiem l. mn. zakończonym na *-ma*: *к трема бєрезамь* (gramota z 1498 - 1505 r.)¹⁰ i — cytowany przez Sobolewskiego w *Lekejach* (przy końcu paragrafu *Смешение чисел* s. 209 — *по всьмь церквама* (*Latopis Nowogr.* XIV w.).

Wnioski z przedstawionych danych można sformułować następująco:

1. Właściwa gwarom północnoruskim (północnowielkoruskim) tendencja do ujednoczenia końcówek celownika i narzędnika l. mn. jest, sądząc z przedstawionych tu zapisów, zjawiskiem bardzo starym;

2. Jest też (a ściślej: była do niedawna) zjawiskiem żywym i ekspansywnym, o czym świadczy fakt przenikania jej nawet na teren gwar południowielkoruskich;

3. Przez dłuższy czas przejawiała się ona głównie w odmianie zaimków, przymiotników i imiesłowów przymiotnikowych;

4. Upowszechnienie się tej tendencji w odmianie północnowielkoruskich rzeczowników — co nastąpiło w pełni dopiero po przyjęciu przez dawne tematy na *-o-* nowej końcówki narzędnika l. mn. — przyczynić się musiało niewątpliwie do ugruntowania tam monosylabicznego systemu fleksyjnego¹¹. W odmianie przymiotników, zachowujących szereg innych końcówek dwusylabowych, skrócona końcówka narzędnika l. mn. nie mogła — rzecz jasna — odegrać takiej roli.

¹⁰ В. И. Борковский, П. С. Кузнецов, *Историческая грамматика русского языка*, Москва 1963, s. 244.

¹¹ Niepełnego zresztą, jako że w gwarach archangielskich i wołogodzkich narzędnik l. poj. rzeczowników tzw. deklinacji trzeciej zna obok końcówki *-ju* i (zapożyczonej z deklinacji pierwszej) *-oj* także dwusylabową (również zapożyczoną i to dawno) końcówkę *-oju*. Zob. *Русская диалектология*, под ред. Н. А. Мещерского, s. 139.